

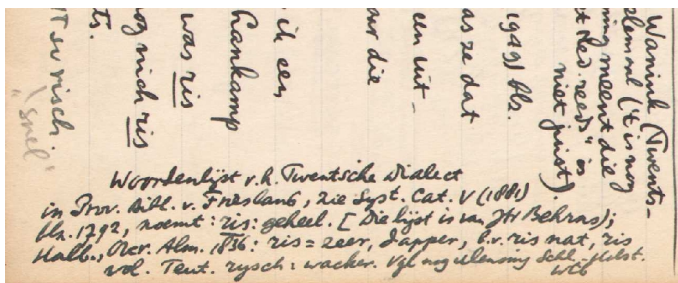
Wat schrif dat blif (8)

Door Goaitsen van der Vliet in 't *Inschrien* 2012-4

In deze serie berichtte ik tot nu toe over twee woordenverzamelingen die jarenlang onbekend waren gebleven, van Dingeldein en Huzink. Sinds 2008, toen ik begon aan mijn speurtocht naar de Twentse taal- en letterkunde van de 19e eeuw die leidde tot de oprichting van de Twentse Taalbank, zijn meer unieke taalschatten opgedoken. Ze vormen een leerzame aanvulling op de Twentse woordverklaringen die tot nu toe in druk verschenen. Twee van die 'nieuwe' handschriften worden hierna kort belicht. Met aan het eind, ter oriëntatie, een overzicht van alle tot nu toe gepubliceerde Twentse woordenboeken en -lijsten. Alle genoemde collecties zijn in te zien bij de Twentse Taalbank. Origineel, in druk of digitaal.

1. Woordenlijst van het Twentsche dialect (van vóór 1835?) van de in Enschede geboren leraar, taalkundige en schoolinspecteur J.H. Behrns.

Dit anonieme, ongedateerde aantekenboek van 48 pagina's bevindt zich in Leeuwarden in het Fries Historisch en Letterkundig Centrum Tresoar. Het is, getuige een stempel, afkomstig uit de *Bibliothecae Frisae* van de doopsgezinde predikant en taalgeleerde J.H. Halbertsma. Die had vanuit zijn standplaats Deventer eind 1835 een *Woordenboekje van het Overijsselsch* laten verschijnen, met daarin veel met 'Tw.' aangeduide woorden. Vanwege de inhoudelijke overeenkomsten en het gegeven dat Halbertsma in voorgaande jaren wel eens bij vrienden in onze regio had vertoefd, leek het vanzelfsprekend hem ook als de man achter dit pionierswerk aan te merken in het artikel dat De Twentsche Courant Tubantia begin 2009 wijdde aan de vondst. Helaas was ik vergeten het handschrift van de Twentse woordenaar te vergelijken met dat van Halbertsma. Uiteindelijk hielp de ook al vaker genoemde Herman Bezoen me uit de droom met een terloopse notitie in de marge van één van zijn weergaloze aantekenboeken: *Die lijst is van JH Behrns*.

Het boekje van Behrns bevat ongeveer tweeduizend woorden en uitdrukkingen, en kan dan ook gerust als de eerste echte Twentse woordenlijst worden beschouwd. Jammer genoeg is maar een deel ervan voorzien van Nederlandse vertalingen. Zo zijn er diverse oude woorden waarvan we de betekenis ondertussen helemaal niet meer kennen. Woorden die nergens anders op schrift werden gesteld en niet van ouder op kind werden doorgegeven, om vervolgens op te lossen in de tijd.

Een paar voorbeelden: *flouzn*, *gömmig*, *hissebit*, *koerig*, *kössel*, *onhögge*, *(in de) peuke*, *(op den) plós*, *slierik*, *stölterig*, *strekkelpeipe*, *tepkén*, *toeteltate*, *widdewat* en *zoddebokse*. Wie helpt?

Uit het wisselende handschrift blijkt dat Behrns de woorden verzamelde bij verschillende gelegenheden. Op de laatste bladzijde noteerde hij over de taal van zijn geboortestad van amper tweeduizend zielen, dat niet overal hetzelfde Enschedees werd gesproken. Toen al niet! In de buitenste ring van Haverstroat en Labbediek (de huidige Walstraat) werden bepaalde woorden anders uitgesproken dan in het toonaangevende centrum. Men deed er nog *batter op n schettelke* in plaats van *botter op n schöttelke* (boter op een schoteltje). Om nog maar te zwijgen van de omringende marken waar de boeren met hun oude Westfaalse tweeklanken voor echte stadsen soms maar moeilijk te volgen waren.

Tot nadenken stemt, dat ook Halbertsma in zijn woordenboekje de genoemde taalverschillen binnen Enschede aanstipt, maar dat hij enkele andere woorden (uit het *Brulf'teleed* van Blijdenstein) als voorbeeld gebruikt. De vraag of Halbertsma voor zijn 'proeve' gebruik maakte van een mededeling of van het handschrift van Behrns, is hiermee dus nog niet beantwoord en vereist nader onderzoek door iemand die zich geroepen voelt.

2. Twentsch-Taalige en andere taalkundige aantekeningen (periode 1846-1859) van de in Neede geboren G.H. te Velthuis, toen schoolmeester in Azelo bij Borne.

Dit in Twente tot voor kort nog onbekende aantekenboek trof ik tot mijn verbazing aan in de collectie van het Meertens Instituut in Amsterdam. Bij navraag bleek het jarenlang gewoon in de boekenkast op de werkkamer van Meertens zelf te hebben gestaan. Hoe het daar terecht kwam, was niet meer na te gaan.

De 1048 genummerde notities van Te Velthuis, die nu een schat aan oude woorden aan de vergetelheid onttrekken, kwamen tot stand gedurende een periode van veertien jaar. Dit tijdsverloop geeft, behalve in het plaatselijke taaleigen van het midden van de negentiende eeuw, inzicht in de werkwijze en de taalkundige aspiraties van de maker. Hier en daar blijkt hij uit gedrukte teksten van Twentse tijdgenoten te citeren, zoals uit het gedicht *Fier* van collega-verzamelaar en vakgenoot J.H. Behrns. Dit houdt in, dat niet alles uit de monden van inwoners van Borne en omgeving is opgetekend. Denkbaar is ook, dat Te Velthuis één en ander uit zijn geboorteplaats Neede heeft meegenomen, maar hij vermeldt dit nergens.

Naast alle dialectwoorden en -uitdrukkingen krijgen we ook allerlei, soms nogal gezochte, etymologische verklaringen waarvan niet duidelijk is van wie ze afkomstig zijn, zoals

833. *boef - die alles behoeft.*

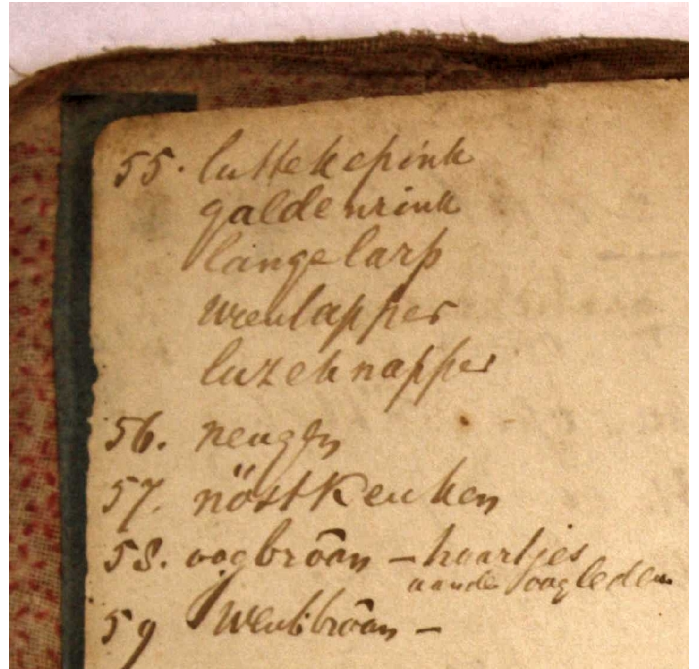
Daar staat tegenover dat Te Velthuis voor die tijd ook hele zinnige dingen over taal zei (of nazei):

943. *Oude taalvormen blijven het langst en het zuiverst in het dialect bewaard, en:*

956. *De zuivere uitspraak van het Twentsch wordt door een vreemdeling nooit geleerd.*

Uniek is dat hij ook zijn jonge kinderen laat spreken, in Twentismen nog wel: Christiaan (3) met *het 'buuksken' heeft honger*, Joan (3) met *'inbuiten'* (Tw. *an-* en *inbeuten* = vuur maken) en zijn oudste Willem met *de rogge 'siest'* (Tw. *jeesten* = gisten). Valt hier niet uit af te leiden dat er thuis aan tafel 'Nederlands' werd gesproken? Zoals van een schoolmeester in die dagen mocht worden verwacht?

Te Velthuis is net als Behrns in zijn lijst niet erg scheutig met vertalingen, zodat we ook hier diverse woorden tegenkomen waarvan we de betekenis misschien wel nooit meer zullen kennen: *achteroetvretn*, *bake*, *doodstuver*, *gelnöst*, *handlichtig*, *handvleugelig*, *inpressig*, *klodderbuis*, *knöllerig*, *koffietulle*, *motholle*, *scholkroed*, *verlabzakn* en *verloeschen*. Ik zal zegn: retterroemet!

Hierboven een hoekje uit het aantekenboek van G.H. te Velthuis met een misschien wel eeuwenoud Twents vingerring. Want wat is een 'larp' en waarom is de wijsvinger een 'weenlapper'?

Tweede scherm

Voor wie meer wil weten: de meeste dialectwoorden uit de hiervoor besproken handschriften zijn te vinden in het gratis te downloaden Dialecticon Twents, door trefwoorden te zoeken uit bron WTD of TTA onder het kopje Afgeleide.

In de volgende aflevering van deze rubriek komen nieuwe taalvondsten uit de twintigste eeuw aan de orde.

Overzicht van alle tot nu toe gepubliceerde Twentse woordenboeken en -lijsten.

1. *Register van woorden* (1782) door J.A. de Chalmot achterin de tweede druk van het *Landrecht van Auerissel* (1559) van de in Oldenzaal opgegroeide, Ootmarsumse advocaat Melchior Winhoff (zie Inschrien 2009-3). Deze lijst, die diverse als Twents herkenbare woorden bevat, is evenals de oorspronkelijke teksten nooit taalkundig onderzocht.
2. *Het Dumberhandschrift* (1952) door H.L. Bezoen met o.a. Twentse woordverklaringen van rond 1780 door Herman Scholten uit Haaksbergen. Later aangevuld met *Overijssels van het einde der achttiende eeuw* (1953) in de Driemaandelijke Bladen naar het werk van A.C. de Malnoë uit dezelfde periode.
3. *Woordenboekje van het Overijsselsch* (1835) van J.H. Halbertsma met een flink aantal als Twents aangeduide woorden in de Overijsselsche Almanak voor Oudheid en Letteren.
4. *Overijsselsche en Twentsche woorden en uitdrukkingen* (1839) van J. Helderma uit Oldenzaal, idem.
5. *Eigenaardigheden van het Twentsche dialect* (1968) naar een handschrift van de in 1871 overleden Anthony Ballot met een kleine 600 woorden uit Hengelo en omgeving.
6. *Twentsche woorden, Overijsselsch dialect en Uit Twenthe* (1878-1880) van schoolmeester W.J.C. van Wijngaarden met vooral Rijssens idioom in het onderwijsblad *Noord en Zuid*.
7. *Woordenboek van het Geldersch-Overijsselsch dialect* (1895) van J.H. Gallée met Twentse bijdragen van Lasonder en Hattink uit resp. Enschede en Almelo, en latere aanvullingen in de Driemaandelijke Bladen. In de Achterhoekse heruitgave *Woordenverzameling van Gallée* (1981) door Schaars en Agelink zijn alle Twentse varianten weggelaten.
8. *Taal en volk van Twente* (1947) van H.L. Bezoen met verschillende lijsten typisch Twentse woorden.
9. *Twents-Achterhoeks woordenboek* (1948) van G.H. Wanink met veel idioom uit Kerspel Goor, de buurtschap van zijn geboorte.
10. *Midden-Twentse Woordenlijst* (1956-1959) van J.W.M. Gigengack in 26 afleveringen (letter A-S) in zijn eigen tijdschrift *Twènterlaand en -leu en -sproake*.
11. *Woordenboek Rijssens dialect* (1959) en de veel uitgebreidere woordenboeken *Nederlands Twents* (1979) en *Twents Nederlands* (1983) van K.D. Schönfeld Wichers.
12. *Twents Weurdenbook* (1960-1961) van G.B. Vloedbeld en J.W.M. Gigengack in extra nummers van *Twenteland en leu en sproake*. Door het overlijden van Vloedbeld kwamen ze niet verder dan het trefwoord 'aompiep'. Het ruwe materiaal voor de rest is in handschrift overgeleverd.
13. *Twents Abecedarium* (1963-1965) van Joh. Buursink in minstens 349 afleveringen in de Twentsche Courant. Met de maar liefst 1424 afleveringen van zijn *Regiobrievenbus* (1970-1986) vormen deze een schat aan Twents taaleigen, die weer toegankelijk wordt voor het grote publiek als de voorgenomen digitalisering van alle Twentse kranten tot een goed einde wordt gebracht.
14. *Woordenboek van het Vriezenveens* (1969) van H. Entjes, deels gebaseerd op het werk van dorpsdokter L. Jonker.
15. *Twentse woorden en gezegden* (1979) van J.W.M. Gigengack.
16. *Twents in woord en gebruik* (1979) van G.J.H. Dijkhuis met 24.000 trefwoorden. Herziene en uitgebreide derde druk in 1991.
17. *Taal van Haaksbergen* (1994) van Dinand Dijkhuis.
18. *De gesprökn sprook van Geester* (1995) en aanvullende versies van J.A. Kottink.
19. *Het A-B-C van Pouwels' Gait* (1996) met materiaal van G.H. Pouwels uit Reutum onder redactie van D. Taat.
20. *Dialexicon Twents* (1998), digitaal woordenboek van Goaitsen van der Vliet. Windows-versie in 2003.
21. *Zo zäggen wie dät op 't Vjenne* (1998) van Wim Post (Vriezenveen).
22. *Vjenneproot* (2000) van Dieks Niphuis, Herman Jansen, Wim Post e.a. Grotendeels Nederlands-Vriezenveens.
23. Twee delen *Wat (nog) niet in Dijkhuis staat* (2001 en 2008) van A.L. Hottenhuis, gebaseerd op diens gelijknamige rubriek in De Twentsche Courant Tubantia (1986-2008).
24. *Twents zakwoordenboek* (2004) van Elschot en Entjes. Voegt niets toe aan bestaande lijsten.
25. *Woordenboek Twents Nederlands* en *Woordenboek Nederlands Twents* (2011) van Goaitsen van der Vliet met 50.000 Twentse woorden.

Mocht hieraan nog iets ontbreken, dan horen we dat graag bij de Twentse Taalbank. Sinds de eerste publicatie is nummer 22 ingevoegd.